

Отримано: 24 лютого 2014 р.

Прорецензовано: 17 березня 2014 р.

Прийнято до друку: 24 квітня 2014 р.

Неізвестна О. В., Гузенко О. П. Проблеми кредитного сегмента в діяльності малого та середнього бізнесу / О. В. Неізвестна, О. П. Гузенко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»: збірник наукових праць / ред. кол.: І. Д. Пасічник, О. І. Дем'янчук. – Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. – Випуск 25. – С. 72–78.

УДК 336.7:338.124.4

JEL Classification: G35

Неізвестна Олена Володимирівна,

кандидат економічних наук, доцент кафедри банківської справи Криворізького економічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет»,

Гузенко Олена Павлівна,

кандидат економічних наук, доцент кафедри банківської справи Криворізького економічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет»

**ПРОБЛЕМИ КРЕДИТНОГО СЕГМЕНТА
В ДІЯЛЬНОСТІ МАЛОГО ТА СЕРЕДНЬОГО БІЗНЕСУ**

Досліджено теоретичні та практичні аспекти кредитних взаємовідносин банківських структур із підприємствами малого та середнього бізнесу в Україні й визначені можливі напрямки їх оптимізації.

Ключові слова: кредитування, малий та середній бізнес, банки, фінансування, кредитний ресурс, сектор малого та середнього бізнесу.

Неизвестна Елена Владимировна,

кандидат экономических наук, доцент кафедры банковского дела Криворожского экономического института ГВУЗ «Криворожский национальный университет»,

Гузенко Елена Павловна,

кандидат экономических наук, доцент кафедры банковского дела Криворожского экономического института ГВУЗ «Криворожский национальный университет»

**ПРОБЛЕМЫ КРЕДИТНОГО СЕГМЕНТА
В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА**

Исследованы теоретические и практические аспекты кредитных взаимоотношений банковских структур с предприятиями малого и среднего бизнеса в Украине и выделены основные направления их оптимизации.

Ключевые слова: кредитование, малый и средний бизнес, банки, финансирование, кредитный ресурс, сектор малого и среднего бизнеса.

Olena Nieizviestna,

Candidate of economics, assistant professor of the department of banking Kryvyi Rih economic institute State institution of higher education «Kryvyi Rih National University»,

Olena Guzenko,

Candidate of economics, assistant professor of the department of banking Kryvyi Rih economic institute State institution of higher education «Kryvyi Rih National University»

CREDIT SEGMENT PROBLEMS IN THE ACTIVITIES OF SMALL AND MEDIUM BUSINESS

Investigated theoretical and practical aspects of credit relationship of bank structures with the enterprises of small and medium business in Ukraine and determined the main directions of their optimization.

Key words: crediting, small and medium business, banks, financing, credit resource, sector of small and medium business.

Постановка проблеми. Сучасність доводить наявність важливого чинника впливу на функціонування підприємств малого та середнього бізнесу, який тісно пов'язаний із фінансуванням їх діяльності. Маємо на увазі кредитний сегмент, який здатен суттєво розширити параметри ведення малого та середнього бізнесу в Україні за рахунок додаткового фінансового ресурсу. Проте сьогодні суб'єкти малого та середнього бізнесу відчують, з одного боку, необхідність залучення кредитного ресурсу, з іншого боку, наявність доволі значних проблем у системі їх ефективного кредитування. Існують чинники макро- та мікроекономічного рівня, які уповільнюють функціонування системи кредитування малого та середнього бізнесу.

Із проведених досліджень порушеної проблеми випливає: наявна законодавча платформа у сфері кредитування малого та середнього бізнесу потребує більш досконалого редагування; обсяги кредитування

малого та середнього бізнесу в Україні не покривають наявні потреби; адаптований механізм кредитування малого та середнього бізнесу практично незахищений від впливу макро та мікроекономічних чинників, що призводить до значного рівня ризику.

Безумовно, зазначене коло проблем лише частково розкриває змістовність питань, що підлягають вирішенню, проте їх окреслення вже несе позитивний елемент, який пов'язаний із зверненням до можливих напрямків їх вирішення. У межах наукової розробки автори ставлять за мету надати теоретичний аспект та прикладну статистико-аналітичну оцінку ситуації, що склалася на ринку кредитування суб'єктів малого та середнього бізнесу, і на цій основі визначити комплекс заходів щодо її оптимізації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Чисельні праці науковців та фахівців з питань доцільності та рольового аспекту кредитування суб'єктів малого та середнього бізнесу свідчать про доволі актуальний рівень порушеної проблеми. Заслуговують на увагу публікації фахівців-практиків банківської сфери, які звертають увагу не лише на наявні проблеми, а, перш за все, пропонують більш адаптовані напрями їх вирішення. Разом з тим передусім зазначеним інформаційним ресурсам наукова платформа з доволі потужним дослідницьким сегментом. Теоретико-методологічні аспекти банківського кредитування малого бізнесу комплексно висвітлено у працях провідних вітчизняних науковців, як В. Я. Вовк та О. В. Хмеленко [1], О. І. Копилук та О. М. Музичка [2], Л. П. Снігурська [3], В. І. Міщенко та Н. Г. Слав'янська [4], О. В. Васюренко [5], В. Д. Лагутін [6] та Р. І. Шевченко [7]. Зазначені науковці доволі предметно розкрили сутнісну характеристику кредитних сегментів, проте цикли кредитування малого та середнього бізнесу висвітлювали поверхнево, без деталізації окремих специфічних сегментів. Водночас, варто відзначити значний інтерес до проблеми, що досліджується, таких молодих вчених, як О. А. Сороківська та Н. В. Турська [8], В. О. Демченко та Н. Ю. Кривицька [9], Т. А. Пихняк [10] та Н. Беха [11]. Їх наукові напрацювання можна вважати доволі значним внеском в окреслення не лише проблем кредитування малого та середнього бізнесу, а перш за все напрямків їх подолання.

Мета і завдання дослідження. Головною метою цієї роботи є визначення можливих напрямків підвищення ефективності процесу забезпечення кредитними ресурсами суб'єктів малого та середнього бізнесу на основі теоретичних та прикладних аспектів досліджень в контексті кредитного сегмента.

Виклад основного матеріалу. Щороку зростає рольовий аспект малого та середнього бізнесу в Україні. Така теза підкріплюється, з одного боку, наявною можливістю малого та середнього бізнесу виступати доволі вагомим носієм податкового ресурсу для дохідної частини бюджету України, з іншого боку, наявною перспективою створення нових робочих місць. Крім того, на державному рівні неодноразово порушується питання підтримки та популяризації національного виробника за рахунок підвищення якісної складової випущеної продукції, виконаних робіт і наданих послуг. Практика доводить, що вирішення цього питання може відбуватися саме у розрізі малого та середнього бізнесу, який здатен забезпечити конкурентоспроможність продукції за рахунок впровадження у виробничий цикл принципу індивідуальності, креативності, творчого та наукового спрямування.

Безумовно, впровадження інноваційних регуляторів потребує доволі значного обсягу джерел фінансування. Незалежно від рівня успішності діяльності малого та середнього бізнесу, прийняття рішення про впровадження більш удосконалених підходів до виробничих циклів провокує ситуацію нестачі власних джерел, які вже задіяні в безперервному циклі процесу відтворення.

Це лише один із найвагоміших чинників, які викликають доцільність звернення суб'єктів малого та середнього бізнесу до банківських установ за кредитним ресурсом. Перелік цих чинників можна було б продовжити, враховуючи доволі затяжний процес постійних змін, які викликані мінливим економічно-ринковим простором в Україні.

Перш ніж надати короткий анонс еволюційних змін стосовно ситуації з кредитування діяльності малого та середнього бізнесу в Україні, доцільно, на нашу думку, зупинитися на понятійному апараті категорії «кредитування». З цією метою подамо до розгляду декілька визначень (табл. 1).

Таблиця 1
Аналіз літературних джерел щодо визначення категорії «кредитування»

Зміст категорії «кредитування»	Науковці	Інформаційний ресурс
Кредитування є специфічною відокремленою формою грошових відносин і має певні особливості, пов'язані з обслуговуванням відтворювальних процесів в економіці.	В. Я. Вовк, О. В. Хмеленко	[1, с. 24]
Кредитування представлено активними кредитними операціями, які пов'язані з наданням клієнтам коштів у тимчасове користування за певних умов в обмін на зобов'язання на сплату процентів.	О. І. Копилук, О. М. Музичка	[2, с. 176]
Кредитування – це кредитний процес, який здійснюється за згодою позичальника згідно з чинним законодавством України.	Л. П. Снігурська	[3, с. 189]
	В. Д. Лагутін	[6, с. 129]

Розглянувши окремі наукові позиції щодо сутнісної характеристики дефініції «кредитування», автори пропонують дещо розширити зміст її тлумачення в контексті малого та середнього бізнесу. Пропонується таке визначення категорії «кредитування малого та середнього бізнесу»: надання коштів суб'єктам малого та середнього бізнесу на умовах повернення відповідно до чинного законодавства України для здійснення ними діяльності для задоволення власних економічних і соціальних потреб. Подане визначення пропонується розглядати у широкому розумінні. У вузькому розумінні дефініція «кредитування малого та середнього бізнесу» з позиції авторів може мати такий зміст: фінансово-економічні відносини між кредитором і позичальником (суб'єктом малого та середнього бізнесу) щодо отримання позикового ресурсу на платній основі. Це твердження відповідає класичному розумінню циклу кредитування, проте більш предметно підкреслює суб'єктів, які є його учасниками.

Розглянувши теоретичний аспект у розрізі окреслення рольового аспекту та змісту дефініції «кредитування малого та середнього бізнесу» доцільно простежити еволюційний шлях нарощування обсягів кредитного ресурсу, спираючись на дані НБУ. На нашу думку, такий підхід надасть можливість поглибити дослідження та більш предметно окреслити напрямки покращення ефективності забезпечення кредитними ресурсами суб'єктів малого та середнього бізнесу.

Практика свідчить, що малий та середній бізнес активно споживає ресурси, тому банки роблять великий акцент на його кредитуванні. Перелік банківських послуг, які пропонуються банками на сучасному етапі, дуже різноманітний та спрямований на задоволення потреб цього сектора ринку. При чому конкуренцію, додатково, зумовлюють міжнародні організації, які також пропонують свої послуги на відповідному ринку кредитування в Україні. На сьогодні функціонує чимало проектів за спільною участю Європейського банку реконструкції та розвитку, Світового банку, Німецького банку реконструкції та Агентства США з міжнародного розвитку. Ці проекти спрямовані на здійснення фінансової підтримки малого бізнесу в Україні, проте обсяги фінансування цього сектора є досить незначними, порівняно з наявною потребою.

Дослідження доводять, що активне кредитування малого підприємництва в Україні розпочалося з 2000 р. Відтоді і до настання фінансово-економічної кризи обсяги кредитів, наданих суб'єктам МСБ невинно зростали (рис. 1). Швидкому нарощенню кредитування МСБ сприяло посилення конкуренції разом із приходом потужних іноземних банків на український ринок та пануючий на той час економічний оптимізм, що стимулював банки боротися за збільшення своєї частки ринку та підживлював у деяких з них апетит до ризику, а отже, і ризикове кредитування. Однак криза 2008 р. внесла свої корективи і більшість банків відмовилися кредитувати малий бізнес, який становив основну частину проблемних позичальників і завдав величезних збитків банківській системі.

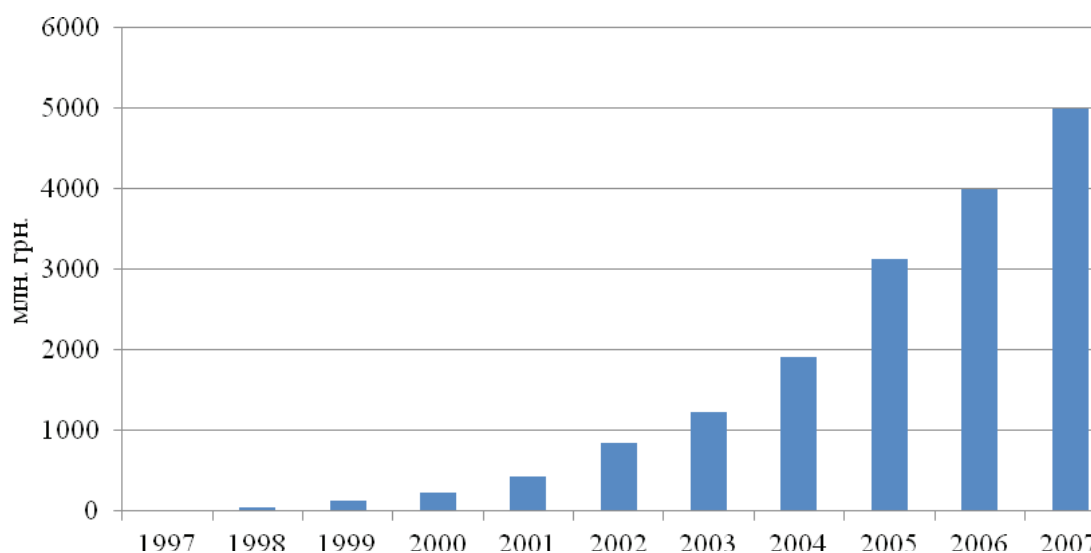

Рис 1. Обсяги наданих кредитів суб'єктам малого та середнього бізнесу банками України за період 1997–2007 років (складено авторами за даними НБУ)

Темпи зростання кредитування сектора малого й середнього бізнесу знижувалися в середньому на 1–2% на рік і за підсумками 2012 року частка сектора – приблизно 17% у загальному портфелі банків. Головні причини скорочення кредитування МСБ банками подані в таблиці 2.

Таблиця 2
Причини скорочення кредитування МСБ після кризи / Максимальна оцінка впливу 76 балів*

Причини	Оцінка впливу (бали)
Погіршення доступу банків до зовнішнього та внутрішнього фінансування	31
Погіршення економічної ситуації	62
Падіння попиту з боку МСБ на кредити	36
Погіршення фінансового стану МСБ	62
Конкуренція за «хороших» клієнтів МСБ	38
Зростання проблемних кредитів у секторі МСБ	59
Ризики, пов'язані із заставним майном	37
Зростання валютних ризиків	39
Жорстка регулятивна політика НБУ	34
Жорсткіші вимоги банків до потенційних позичальників	61
Рентабельніші та/або менш ризикові види діяльності	43

Примітка: * – інформаційний ресурс [12]

Як видно з таблиці 2, причини погіршення економічної ситуації та погіршення фінансового стану МСБ посідають 1 місце серед 11 причин, жорсткіші вимоги до потенційних позичальників посідають 2 місце та зростання проблемної заборгованості в секторі МСБ 3 місце.

Справді, після розгортання кризи частка підприємств із поганим фінансовим станом перевищувала частку підприємств із добрим фінансовим станом, на 27–28%. І якщо із середини 2009 року кількість підприємств із фінансовими проблемами зменшується в сегменті великого й середнього бізнесу, то у секторі малого бізнесу частка підприємств з незадовільним фінансовим станом залишається значною, що означає для останніх закритий доступ до кредитування [13].

У 2010 році ситуація стабілізувалася: завдяки пожевленню економіки, відновленню довіри до банківської системи і зникненню альтернатив інвестування коштів у банки почали повертатися депозити і чимало банків банків заявили про відновлення програм кредитування малого бізнесу, а його вартість помітно знизилася. Драйверами зростання на ринку стали беззаставні кредити, швидкі продукти з мінімальним пакетом документів і оптимізовані технології кредитування. За їхній рахунок, за оптимістичними прогнозами, можна очікувати зростання ринку на 15%.

Здебільшого представники МСБ беруть гроші на фінансування поточної діяльності (придбання товару, розрахунки з контрагентами). Популярні кредитні продукти на поповнення обігових коштів (кредити, кредитні лінії) строком до вісімнадцяти місяців. Завдяки високій оборотності цей інструмент є найефективнішим. Однак доступ клієнтів МСБ до довгострокового кредитування обмежений.

Малому та середньому бізнесу дуже складно взяти кредит на розвиток виробництва. І цьому є низка причин, як старих, так і нових. Головні причини відмови банків у кредитуванні МСБ подані в таблиці 3.

Таблиця 3
Причини відмови банків у кредитуванні МСБ після кризи / Максимальна оцінка впливу 76 балів*

Причини	Оцінка впливу (бали)
Неправдива інформація від позичальника	23
Незадовільні фінансові показники діяльності	65
Відсутність чи непривабливість застави	57
Негативна кредитна історія позичальника	59
Відсутність бізнес-плану	21
Негативні очікування щодо розвитку галузі позичальника	28
Високі ризики кредитування позичальника	53
Відмова позичальника йти на умови банку	43

Примітка: * – інформаційний ресурс [12]

Як видно з таблиці 3, однією з головних причин відмови банків є незадовільні фінансові показники діяльності, досить низька якість, а також непрозорість бухгалтерської звітності окремих підприємств, а

також умисне приховування всієї інформації про стан бізнесу. Інша проблема – це брак потрібних надійних застав. Варто зазначити, що сьогодні вимоги до застави стають не такими суворими. Як своєрідну заставу банки можуть приймати квартири, а також житлові будинки з відповідною земельною ділянкою, а заставодавцем може бути як засновник (чи директор), так і відповідно третя особа.

Важливо зазначити, що наступною проблемою, з якою в обов'язковому порядку стикається безліч підприємців, які планують розпочати свій бізнес, є така, що не кожен банк може взятися за активне кредитування абсолютно нового підприємства. Цей бізнес у банківських колах називають «старт-ап». Найчастіше банк починає власну роботу з клієнтом безпосередньо з проведення аналізу ризику, а також фінансових показників усіх минулих років. У тому випадку, якщо це «старт-ап», то окремому потенційному клієнтові просто нічого надати своєму банку для проведення аналізу. У цих ситуаціях клієнти дуже часто оформляють кредити як окремі фізичні особи, тобто за допомогою механізмів сучасного споживчого кредитування. Для погашення цих кредитів у наслідку вони будуть змушені повністю вилучати всі грошові кошти з обороту і, звичайно ж, переводити їх у готівку.

За результатами дослідження можна стверджувати той факт, що на заваді нарощенню банками кредитування сектора МСБ стоять різні чинники. Серед макроекономічних чинників найбільшу негативну роль для кредитування МСБ відіграють негативні очікування щодо розвитку економіки. Банки демонструють помірно негативні очікування щодо розвитку економічної ситуації в Україні і вважають, що це є однією з найсерйозніших причин утриматися від значного нарощення кредитів МСБ. Справді, уповільнення зростання ВВП до 0,2% в 2012 році і на 1,1% у 1 кварталі 2013, збільшення дефіциту бюджету та очевидний брак структурних реформ, які б спрямували країну на стійкий шлях зростання, змушують банкірів бути помірними песимістами у своїх очікуваннях щодо економічного розвитку у 2013–2014 роках [14].

Водночас співпраця з малим та середнім бізнесом є важливою для банків. За даними офіційної статистики, у сфері малого підприємництва в Україні станом на 1 січня 2013 р. діяли 344 048 підприємств, що становить 94,3% всіх підприємств в Україні. За даними департаменту державної регуляторної політики та розвитку підприємництва, у сфері малого та середнього бізнесу зайнято близько 6,8 млн. осіб або 36,7% зайнятого населення працездатного віку [14].

Практичний досвід свідчить про те, що багато підприємців зацікавлені в некредитних продуктах: передусім, у якісному розрахунково-касовому обслуговуванні з можливістю проводити розрахунки дистанційно за допомогою інтернет-банку без прив'язки до офісу. І банки йдуть бізнесу назустріч. Щобільше, вкрай перспективною фінансисти вважають стратегію допомоги позичальникам у структуруванні їхнього бізнесу (рекомендації щодо бізнес-моделі, допомога в пошуку партнерів, податковий і фінансовий консалтинг).

Крім кредитної «класики», в асортименті продуктів для підприємців наявні й відносно нові рішення. Серед них документарні інструменти – акредитиви або гарантії, покриті грошовими коштами або іншими ліквідними активами. Ці продукти не є новинкою для вітчизняного банківського ринку, але зростання їхньої популярності в сегменті МСБ стало тенденцією. Крім того, використання документарних інструментів дозволяє підприємствам коригувати показники платіжного балансу.

На думку авторів, за умови розуміння значення та ролі МСБ в економіці держава також має широкий набір інструментів для стимулювання доступу МСБ до фінансування, що включає як загальні заходи з пожвавлення економічної активності, покращення інвестиційного клімату, дерегуляції бізнесу, так і більш цільові з наданням прямої фінансової підтримки МСБ та створенням відповідного правового клімату для стимулювання ринкового кредитування/інвестування в МСБ. Заходи та інструменти прямої фінансової підтримки МСБ широко застосовуються в Європейських країнах, в тому числі в Литві та Польщі, а також у таких країнах Центральної та Східної Європи, як Росія та Сербія.

У щорічному зверненні Президента України до Верховної Ради «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2013 р.» зазначено, що Україна проводить політику, яка спрямована на забезпечення великому, середньому та малому бізнесу максимально можливої економічної свободи в майбутньому.

Зокрема, реформи у сфері започаткування бізнесу, реєстрації власності та оподаткування підприємницької діяльності дали змогу Україні, за оцінкою рейтингу Doing Business-2013, стати найактивнішою країною в регіоні і третьою з-поміж країн світу, що найінтенсивніше здійснюють політику реформ щодо створення сприятливого підприємницького середовища у власних національних економіках [15].

Загалом у рейтингу Україна поліпшила позицію на 15 пунктів і посіла 137 місце з-поміж 185 країн світу (у 2012 р. – 152 місце) за сприятливих умов для підприємницької діяльності, за показником «створення підприємств» – піднялася зі 116 до 50 місця (табл. 4).

Таблиця 4
Місце України в рейтингу легкості ведення бізнесу Світового банку*

	Doing Business-2009	Doing Business-2010	Doing Business-2011	Doing Business-2012	Doing Business-2013	Doing Business-2013 до Doing Business-2012
Складність ведення бізнесу, загальна оцінка	145	147	149	152	137	+15
За субіндексами:						
– започаткування бізнесу	128	136	118	116	50	+62
– реєстрація власності	140	160	165	168	149	+19
– сплата податків	180	181	181	183	165	+18
– підключення до мережі електропостачання	-	-	169	170	166	+4
– виконання зобов'язань за контрактом	48	43	44	44	42	+2
– банкрутство	143	145	158	158	157	+1
– отримання кредиту	28	30	21	23	23	-
– зовнішня торгівля	121	139	136	144	145	-1
– дозвільна система будівництва	179	181	182	182	183	-1
– захист прав інвесторів	142	108	108	114	117	-3

Примітка: * – інформаційний ресурс [15]

Дослідження доводять, що рейтингову позицію України за субіндексом «отримання кредиту» можна вважати стабільною, проте рівня 2010 р. ще не досягнуто.

Висновки. За результатами проведених досліджень стає зрозумілим, що Україна потребує оновлення політики управління кредитним сегментом, який призначається для фінансування МСБ. На наш погляд, важливим кроком держави у вирішенні фінансових проблем малого підприємництва є сприяння процесу кооперації малих підприємств, малого і середнього бізнесу, активізація діяльності кредитних спілок. Об'єднання в спілки та асоціації забезпечить спільне вирішення багатьох проблем, з якими підприємець не зможе впоратись самотужки. Організація діяльності на основі взаємодопомоги дасть змогу уникнути дотримання окремих, часто непосильних вимог банківського законодавства та швидко отримати позику за доступною ціною. Крім того, необхідно більше уваги приділяти поєднанню кредитного ресурсу національного та іноземного походження, який здатен на договірних засадах розширити партнерство у сфері розвитку МСБ в Україні. Дана пропозиція базується на доцільності розробки законодавчо-нормативного документа, який би відкрив інноваційно-інвестиційний сектор у сфері малого і середнього бізнесу з урахуванням механізму пільгового надання кредитного ресурсу. Автори вважають, що такий інструмент державної політики міг би стати доволі дієвим регулятором у розвитку малого бізнесу в Україні.

Література:

1. Вовк В. Я. Кредитування і контроль : [навч. посіб.] / В. Я. Вовк, О. В. Хмеленко. – К. : Знання, 2008. – 463 с.
2. Копилук О. І. Банківські операції : [навч. посіб.] / О. І. Копилук, О. М. Музичка. – [2-ге вид. випр. і доповн.] – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 536 с.
3. Снігурська Л. П. Банківські операції і послуги : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / Л. П. Снігурська. – К. : МАУП, 2006. – 456 с.
4. Міщенко В. І. Банківські операції : [підручник] / В. І. Міщенко, Н. Г. Слав'янська та ін. – К. : Знання, 2006. – 728 с.
5. Васюренко О. В. Банківські операції : [навч. посіб.] / О. В. Васюренко. – [4-те вид., перероб. і доп.] – К. : Знання, 2004. – 324 с.
6. Лагутін В. Д. Кредитування: теорія і практика : [навч. посіб.] / В. Д. Лагутін. – [3-тє вид., перероб. і доп.] – К. : Т-во «Знання», КОО, 2002.. – 216 с.
7. Шевченко Р. І. Кредитування і контроль : [навч. посіб. для самост. вивч. дисц.] / Р. І. Шевченко. – К. : КНЕУ, 2002. – 184 с.
8. Сороківська О. А. Економічне оцінювання динаміки та тенденцій банківського кредитування малого бізнесу в Україні / О. А. Сороківська, Н. В. Турська // Сталій розвиток економіки. – 2013. – № 2. – С. 29–33.

9. Демченко В. О. Аналіз проблем кредитування малого та середнього бізнесу на сучасному етапі розвитку економіки України / В. О. Демченко, Н. Ю. Кривицька [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nau.edu.ua>.
10. Піхняк Т. А. Проблеми кредитування малих підприємств в Україні та напрями їх вирішення / Т. А. Піхняк // Науковий вісник НЛТУ України. – 2012. – Вип. 22.9 – С. 232–237.
11. Бєх Н. Особливості розвитку та функціонування малого і середнього бізнесу в Україні / Н. Бєх // Галицький економічний вісник. – 2012. – № 1 (26). – С. 16–18.
12. Руських К. Чи кредитуватимуть банки середній та малий бізнес? Огляд банківського кредитування МСБ та державної політики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.case-ukraine.com.ua>.
13. Ділові очікування підприємств України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=58374.
14. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
15. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2013 році: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2013. – 576 с.